

KAFDAĞI

Cilt 5, Sayı: 1, Haziran 2020, 98-120

Gönderim Tarihi: 27.12.2019

Kabul Tarihi: 30.05.2020

ERZURUM İLİ PALANDÖKEN İLÇESİ HÖYÜK VE YERLEŞMELERİ

The Mounds And Settlements In Palandöken District Of Erzurum Province

Ayşe Nur MORKOÇ

Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

aysenur_morkoc@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0001-9931-2159

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Erzurum, Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde stratejik bir konumda bulunmaktadır. Kafkaslardan Anadolu'ya geçiş güzergâhında olan Erzurum, Paleolitik Çağ'da insanların yerleşmeye başladığı bir bölge olmuştur. Ancak yoğun şekilde yerleşim Kalkolitik Çağ sonlarında başlamış ve İlk Tunç Çağı'nda bu yoğunluk daha da artmıştır. Erzurum ve çevresi Eski Çağ Tarihi'nde birçok kültüre ev sahipliği yapmıştır. Bölgede yaptığımız yüzey araştırmaları, özellikle Karaz Kültürü, Diauehi Devleti/Beyliği ve Urartu kültürlerinin izlerinin takip edilmesi ve bu kültürlerle ilgili yeni verilerin ortaya koyulması açısından oldukça önemlidir. Bu çalışmada Erzurum ili Palandöken ilçesinde yapılan yüzey araştırmaları değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Palandöken, Karaz Kültürü, İlk Tunç Çağı, Diauehi, Urartu.

Abstract

Erzurum takes place in a strategic location in the Northeast Anatolia Region. Erzurum, which is on the transition route from the Caucasus to Anatolia, has been a region where people started to settle in the Paleolithic Age. However, the settlement started intensely at the end of the Chalcolithic Age and this density increased even more during the Early Bronze Age. Erzurum and its surroundings hosted various cultures in Ancient History. The surface surveys we have done in the region are especially important in terms of following the traces of Karaz Culture, Diauehi State/Principality and Urartu cultures and revealing new data about these cultures. In this research, the surveys conducted in Erzurum Palandöken district did evaluate.

Keywords: Erzurum, Palandöken, Karaz Culture, Early Bronze Age, Diauehi, Urartian.

Giriş

Erzurum ili, eski çağlarda “Geçitler Ülkesi” ya da “Yüksek Ülke” olarak adlandırılan, günümüz Doğu Anadolu Bölgesi'nin en yüksek kesimlerinden birinde, Palandöken Dağları eteklerinde bir ovada yer almaktadır. Bu ova, 1750-2000 m yüksekliğe ve 825 km² lik genişliğe sahip Erzurum Ovası'dır. Erzurum Ovası doğuda Karasu, batıda Daphan,

güneybatıda Sakalikesik Ovalarından oluşur. Erzurum Ovası'nı Oligosen, Miyosen ve Pleistosen dönemlerinde oluşmuş olan kayalar ve genellikle volkanik kökenli olan dağlar kuşatmaktadır. Bu dağlar güneyde Palandöken Dağları (3167 m), kuzeyde Dumlu Dağı (3169 m), doğu ve kuzeyde Kargapazarı Dağları (3045 m)'dir. Erzurum Ovası'ndan kuzeyde Gürcü Boğazı ile Çoruh Havzası, batıda Aşkale Boğazı ile Fırat Havzası, doğuda Deveboynu Geçidi ile Aras Havzası'na ulaşım sağlanabilmektedir (Atalay, 1983, s. 68; Atalay-Mortan, 2003, s. 415; Arıncı, 2016, s. 112).

Erzurum, Türkiye'nin önemli su kaynaklarına da sahip olan bir bölgede bulunmaktadır. Fırat Nehri'nin en büyük kollarından biri olan Karasu, Dumlu Dağları'ndan ve Çoruh Irmağı Mescitli Dağları'ndan kaynağını almaktadır. Antikçağ yazarlarının eserlerinde de ayrıntılı bir şekilde betimlenen Aras Nehri ve kollarından biri olan Pasin Çayı yine Erzurum-Bingöl Dağları'nın Erzurum sınırları içerisinde kalan kuzey yamaçlarından doğar. Aras: Kars ve Iğdır illerinden geçerek Türkiye sınırlarını aştıktan sonra Kür¹ (Kura) ile birleşip Hazar Denizi'ne dökülür (Tuncel, 1991, s. 333).

Önemli güzergâhlarda kurulmuş olan Erzurum hem yerleşime uygun alanları ve hem de tarihi yol ağları ile Eski Çağ'dan beri stratejik bir konumda bulunmaktadır. Bölgede Urartu Devleti döneminde de kullanıldığını bildiğimiz ve çoğu günümüze kadar ulaşmış olan ve Erzurum'dan geçen yollar bulunmaktadır. Bu yollardan ilki Urartu Kralı Menua döneminde yaptırılan, Tuşpa- Erciş- Patnos- Tahir Geçidi- Horasan-Hasankale- Erzurum- Erzincan güzergâhını takip eden yoldur. Bu yol aynı zamanda, Urartu Devleti'nin Orta Anadolu'ya açılan ticaret yoludur. İkinci yol ağı ise Tuşpa-Körzüt-Muradiye-Çaldıran-Doğubayazıt-Aras Vadisi-Kafkasya yoludur. Hindistan-Afganistan-Kuzeybatı İran'dan gelen bu tarihi ticaret yolu, Doğubayazıt Kalesi'nin önünden batıya ilerleyerek Diyadin-Taşlıçay-Ağrı-Eleşkirt-Tahir Geçidi-Horasan-Hasankale-Erzurum-Erzincan üzerinden Orta Anadolu'ya, ya da Erzurum üzerinden kuzeyde Trabzon Limanı'na ulaşmaktadır (Burney-Lang, 1971, s. 2; Belli, 2000, s. 409 vd.; Ceylan, 2015, s. 78; N. Ceylan, 2016, s. 658; Günaşdı, 2016, s. 115; Özgül, 2016, s. 140; Üngör, 2018, s. 98; Ceylan, 2019, s. 76; Özgül, 2019, s. 91).

¹ Kür Nehri Ardahan Gölü'nden doğup Hazar Denizi'ne dökülür. Türkçe "Gür-Bo" anlamına gelen "Kür" kelimesi Gürcüce de "Kura" olarak kullanılmaktadır. Kelimenin anlamı ve etimolojisi için bk. (Sertkaya, 2014: 8-9; Özgül, 2015a: 162). Karaz Kültürü'nü ifade etmek için Rus-Gürcü bilim adamları tarafından yaygın olarak kullanılan "Kura-Aras" tabiri ise yabancı literatürde yerini almıştır. Türk bilim adamları ise "Kür" kelimesini kullanmışlardır. "Kür-Kura" kullanımı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Džaparidze, 1969: 4-9; Kırzioğlu, 1992: 190 vdd).

Çalışma alanımızı oluşturan Palandöken ilçesi² ise Palandöken Dağı eteklerinde 1850 m rakımda kurulmuştur. Dünyada bu kadar yükseklikte kurulan şehirler çok nadir görülmektedir. Eski Çağ'da yerleşim gören bölge önemli yol güzergâhları, su kaynakları ve tarım-hayvancılık için elverişli coğrafi yapısıyla önemli bir konumda yer almaktadır.

Erzurum ve çevresinde etkili olan önemli kültürlerden biri İlk Tunç Çağı'nda Karaz Kültürü'dür. Geç Kalkolitik Çağ ve İlk Tunç Çağı'ı boyunca aralıksız bir şekilde varlığını devam ettiren ve Doğu Anadolu merkez olmak üzere Transkafkasya, Kuzeybatı İran, Amik Ovası, Kuzey Suriye ve Filistin'e kadar yayılan Karaz Kültürü'nün orijin bölgesi hakkında bilim adamları tarafından birçok görüş ortaya atılmıştır. Bu kültür, ilk olarak İsrail'de Khirbet Kerak/Bet Yerah'da gerçekleştirilen kazı sonucunda tespit edilen verilerden dolayı bazı bilim adamları tarafından "Khirbet Kerak/Bet Yerah" olarak isimlendirilmiştir (Wright, 1937, s. 72; Amiran, 1952, s. 96; Maisler-Stekelis, 1952, s. 165). Bilim adamları daha sonra bu kültüre Kura-Aras Kültürü (Dzhaparidze, 1964, s. 2-9), Trans-Kafkasya'nın Eneolitik Kültürü, (Piotrovskii, 1962, s. 360-361; Krupnov, 1964, s. 31 vd.) Trans-Kafkasya Bakır Çağı veya Doğu Anadolu'nun Bakır Çağı Keramiği (Bittel, 1945, s. 94; Lloyd, 1956, s. 49 vd.), Doğu Anadolu'nun Erken Tunç Çağı veya Doğu Anadolu'nun Erken Bronz Çağı (Burney, 1958, s. 165; Mellaart, 1958, s. 9 vd.), Eski Trans-Kafkasya Kültürü (Lang, 1970, s. 71; Burney, 1977, s. 118 vd.) Yanıktepe Kültürü (Dyson, 1968, s. 14-16) gibi isimler vermişlerdir. Erzurum ve çevresinde bu kültüre ait ilk verilerin elde edildiği, Karaz'ı kültürün çıkış noktası olarak kabul ederek Karaz Kültürü tanımlamasını kullanan bilim adamları da bulunmaktadır. H. Z. Koşay, H. Vary, G. Arsebük, A. Erzen, M. Pehlivan, A. Ceylan, N. Ceylan, A. Bingöl, İ. Üngör ve M. Karageçi ve G. Kalmış Karaz Kültürü tanımlamasını kullanmayı tercih etmişlerdir (Koşay, 1948, s. 165-169; Bingöl, 2013, s. 115-134; Karageçi, 2014, s. 82; Ceylan, 2015, s. 477; Bingöl, 2016, s. 487-502; N. Ceylan, 2016, s. 658; Özgül-Üngör, 2016, s. 225-240; Ceylan-Özgül-Kalmış, 2019, s. 29; Günaşdı-Karageçi, 2019, s. 652; Üngör, 2019, s. 757; Kalmış, 2019 s. 2034; Alkan, 2019, s. 47). Bu kültürün isimlendirilmesinde günümüzde Kura-Aras ve Karaz isimleri yaygın olarak

² Bugün Palandöken ilçesinin bulunduğu yerleşim alanı; 1923'ten 2008'e kadar Erzurum merkeze bağlı bir yerleşim merkezidir. 2008 yılında; 6/3/2008 tarih ve 5747 sayılı Büyükşehir Belediyesi Sınırları İçerisinde İlçe Kurulması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun ile 01.07.2008 tarihinde resmen kurulmuştur. <http://www.palandoken.gov.tr>. Erzurum ili merkez ilçesi konumunda bulunan Palandöken'de bulunan Eski Çağ merkezleri yerleşim yerleriyle içi çe olması nedeniyle yoğun tahribat riski ile karşı karşıyadır.

kullanılmaktadır

Bu adlandırmalar Karaz Kültürü'nün kökeni ve yayılım alanı hakkında yeterli bilgi sağlamamaktadır. Erzurum ilinde bulunan Karaz (Koşay, 1948, s. 165-169; Lamb, 1954, s. 23-28; Burney, 1958, s. 172; Koşay-Turfan, 1959, s. 350-413; Arsebük, 1974, s. 11 vdd.; Koşay, 1974, s. 53; Arsebük, 1979, s. 81-89; Koşay, 1984, s. 7 vd.; Pehlivan, 1984, s. 12 vd.; Arsebük, 1986, s. 70; Pehlivan, 1990, s. 170-171; Pehlivan, 1994, s. 327 vd.; Ceylan, 2000, s. 182; Ceylan, 2001b, s. 75-76; Harmankaya-Erdoğan, 2002: Karaz; Ceylan-Özgül-Kalmış, 2019, s. 26 vd.), Pulur (Kökten, 1947, s. 462, lev. LXXVII; Burney, s. 1958, s. 192; Koşay, 1962, s. 25-28; Koşay, 1964, s. 91-94; Koşay-Vary, 1964, s.5-53; Koşay, 1974, s. 54; Arsebük, 1979, s. 83; Koşay, 1984, s. 7-8; Pehlivan, 1984, s. 12 vd.; Yakar, 1985, s. 302; Güneri, 1987, s. 54-58; Pehlivan, 1990, s. 170-171; Güneri, 1992, s. 153-155; Ceylan, 2000, s. 182; Ceylan, 2001b, s. 75-76; Ceylan 2001c, s. 32, 37; Koçhan-Karaosmanoğlu vd. 2005, s. 10; Harmankaya-Erdoğan 2002: Pulur), Güzelova (Koşay, 1964, s. 91-94; Koşay-Vary, s. 1967, 5-26; Koşay, 1974, s. 54; Arsebük, 1979, s. 83; Koşay, 1984, s. 8; Pehlivan, 1984, s. 12 vd.; Yakar, 1985, s. 302; Pehlivan, 1990, s. 170-171; Ceylan, 2000, s. 182; Ceylan, 2001b, s. 75-76; Harmankaya-Erdoğan, 2002: Güzelova.) ve Sos Höyük (Koşay-Vary, 1967: lev. 1; Sagona, 1984, s. 248-249, 344; Sagona-C. Sagona vd., 1995, s. 193-218; Sagona-Erkmen vd., 1997, s. 140-141; Sagona-Erkmen vd., 1998, s. 245-250; Sagona-Erkmen, 1999, s. 205-206; Sagona-C. Sagona, 2001, s. 129-131; Sagona, 2000, s. 329-330, 333-335; Harmankaya-Erdoğan, 2002) gibi merkezlerde yapılan kazılar bu kültürün orijin bölgesinin Erzurum olabileceği yönünde oldukça önemli bilgiler vermektedir. Bu kazılara ek olarak Bakü-Ceyhan Doğalgaz Boru Hattı Projesi güzergâhında bulunan ve BOTAŞ (Boru Taşımacılığı Anonim Şirketi) tarafından kısa süreli kurtarma kazıları gerçekleştirilen Büyükdüç (Şenyurt, 2005a, s. 1 vd.), Tasmator (Şenyurt, 2005b, s. 1 vd.), Tetikom (Şenyurt-Ekmen 2005, s. 1 vd.), Güllüdere (Şenyurt-İbiş, 2005, s. 1 vd.) ve Alaybeyi Höyük (Erkmen-Altunkaynak, 2017; Erkmen-Altunkaynak, 2018) kazılarında tespit edilen arkeolojik materyaller ve Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde yer alan Karaz Kültürü'ne ait arkeolojik eserlerin zenginliği bu görüşü destekler niteliktedir.

1998 yılından itibaren A. Ceylan başkanlığında, Erzincan-Erzurum-Iğdır ve Kars il ve ilçelerinde yürüttüğümüz yüzey araştırmalarında tespit edilen Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı yerleşmeleri, Karaz Kültürü'nün etki alanında bulunan önemli merkezlerdir. Aynı zamanda bu merkezlerde tespit edilen keramik verileri değerlendirildiğinde bu keramiklerin Karaz keramiği özellikleri gösterdiği görülmektedir (Ceylan, 2001b; Ceylan,

2002a; Ceylan, 2003; Ceylan, 2004; Ceylan, 2005; Ceylan-Bingöl, 2006; Ceylan, 2008, s. 49 vd.; N. Ceylan-Günaşdı, 2014; Ceylan, 2015, s. 83 vd.; Ceylan-Üngör, 2017; Ceylan-Özgül, 2019).

Karaz Kültürü, bölgede kendine has mimarisi, tek renk keramikleri ve sosyo-ekonomik yapısını yansıtan buluntuları ile kendisini göstermektedir. Kültürün mimari özellikleri incelendiğinde, bölgesel olarak farklılık gösterse de yaklaşık olarak 4-13 m çapında yuvarlak, dikdörtgen ve kare planlı mimari yapılar ve avluların ortalarına sabit bir şekilde yerleştirilmiş hem günlük işler hem de ritüellerde kullanılan ocaklar bulunmaktadır. Erzurum'da bulunan Karaz, Pulur ve Güzelova'da yapılan kısa süreli kazılarda mimari yapılar tespit edilmiştir. Ancak bu yapılar mimari için yeterli veri sağlamamaktadır. Bölgede Karaz Kültürü için kilit noktası Sos Höyük'tür. Bu kazıda düzenli dikdörtgen planlı odalardan oluşan evler, her odanın merkezine tabana yapılmış sabit ocaklar, sekiler ve depolama çukurları tespit edilmiştir (Sagona-C. Sagona, 2000, s. 60 vd.). Karaz Kültürü'nün belirleyici özelliklerinden biri de iç mekanlarda oda tabanına yerleştirilmiş portatif ocaklardır (Burney, 1961, s. 237 vdd.; Amiran, 1965, s. 167; Pehlivan, 1990, s. 171; Erzen, 1992, s. 17 vd.; Sagona-Zimansky, 2015, s. 167; Ceylan-Günaşdı, 2018, s. 75). Bu portatif ocaklar bezemesiz olarak yapıldığı gibi İnsan yüzü, yonca yaprağı ve at nalı şeklinde de yapılmışlardır. İnsan yüzü, yonca yaprağı ve at nalı şeklinde olan bu ocaklar Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erzurum/Cinis Höyük (Ceylan, 2001a, s. 30), Elazığ-Korucutepe (van Loon, 1971, s. 47; van Loon-Güterbock, 1972, s. 80; Ertem, 1979, s. 33), Tunceli-Pulur/Sakyol (Koşay, 1976, s. 5 vd.), Amik Ovası'nda Tel-Tayinat (Haines, 1971, s. 66; Pamir, 2009, s. 263 vd.; Harrison, 2012, s. 72), Tel-Cüdeyde (Braidwood, 1937, s. 1 vd.) ve Tabara el-Akrad (Braidwood, 1937, s. 1 vd.; Hood, 1951, s. 113 vd.), İsrail'de Bet-Yerah, Gürcistan'da Amiranis Gora (Chubinishvili, 1963, s. 5 vd.; Gogochuri-Orjonikidze, 2010, s. 119-132), Khizanaant Gora (Kikvidze, 1972) ve Ermenistan'da Şengavit (Bayburtyan, 1937; Bayburtyan, 1967; Simonyan-Rothman, 2015) ve Arevik (Khanzadyan, 1969, s. 157 vd.); Kuzeybatı İran'da Yaniktepe (N. Ceylan, 2015, s. 50) gibi merkezlerde yapılan kazılarda ortaya çıkartılmıştır.

Kültürün ikinci önemli özelliği olan Karaz keramiği ise, el yapımı ve genellikle tek renkli olmakla birlikte yüzeyleri alacalıdır³ (Sagona, 2014, s.

³ Ancak Karaz Kültürü yayılım alanında bulunan keramikler renk konusunda bölgesel farklılıklar gösterebilmektedir. Bazı sitelerde monokrom ve kırmızı-siyah açıkli keramikler yoğun olarak görülürken bazı sitelerde monokrom ve kırmızı-siyah açıkli keramiklerle birlikte koyu gri, koyu kahverengi ve siyah perdahlı keramikler görülmektedir. Bk. (Sagona, 2014, s. 30; Badalyan, 2014; Rova, 2014; Marro-

30). Keramik hamuruna eklenen taşçık, kum veya saman gibi katkı maddelerinin oranı kabın boyutuna ve kullanım alanına göre farklılık göstermektedir. Yoğunlukla siyah ve kırmızı astarlı ve açıkta olan keramiklerde genellikle kabartma ve yiv tekniğiyle yapılan paralel, spiral ve birbirleriyle kesişen çizgilerden meydana gelen bezemeler bulunur (Bittel, 1945, s. 94; Sukenik, 1947, s. 9-10; Koşay-Vary, 1967, s. 9; Arsebük, 1979, s. 83 vd.; Koşay, s. 84; Pehlivan, 1984, s. 170; Sevin, 2003, s. 142; Ceylan-Özgül-Kalmış, 2019, s. 31). Karaz Kültürü'nün temsil edildiği merkezlerde yapılan çalışmalarda herhangi bir atölyeye rastlanılmamıştır. Bu nedenle seri üretimden bahsetmek şimdilik mümkün değildir (Ceylan, 2015, s. 479). Ancak tespit edilen keramiklerin yüksek kalitesi ve bölgesel özellikleri dikkate alındığında uzmanlaşmış bir işkolunun varlığından söz edebiliriz.

MÖ 2. binde Erzurum ve çevresi Azzi-Hayaşa'nın egemenliğine girmiştir. Azzi-Hayaşa, bilimadamları tarafından farklı coğrafyalara lokalize edilmiştir. Alman bilim adamı Goetze, genel anlamda Azzi-Hayaşa'yı Hititlerin doğusunda kalan topraklara yerleştirmektedir (Goetze, 1928, s. 25). Hititler ile ilgili araştırma yapan bilim adamı Gurney ise Hitit yazılı belgelerine dayanarak, Hitit ordularının doğuda Hayaşalılar ya da Kaşkalarla karşılaştığını belirtmektedir (Garstang-Gurney, 1959, s. 36, 63 vd.). Erzurum ve çevresinde uzun süren araştırmalar yapan bilim adamı Koşay ise birçok bilim adamının görüşlerini değerlendirdikten sonra Azzi-Hayaşa toprakları için Kuzeydoğu Anadolu'yu önermektedir. Koşay, geniş anlamda batıda Hitit topraklarına (Sivas); güneybatıda İsuwa-Şamuha'ya (Malatya-Elazığ), güneyde Van Gölü'ne, kuzeyde Karadeniz'e (Giresun) kadar olan coğrafyayı Azzi-Hayaşa olarak tanımlamaktadır (Koşay-Turfan, 1959, s. 349). Pehlivan ise çekirdek Hayaşa topraklarını, merkezi Çoruh-Kelkit Vadisi olmak üzere Giresun-Rize ile Erzincan-Erzurum hattı arasında kalan alana yerleştirmektedir (Pehlivan, 1991, s. 37 vd.; Kalmış, 2017, s. 611). Urartu kayıtlarında, "KurKA-sie" olarak geçen "Geçit Ülkeleri" bu ülkenin sınırları içerisinde yer almaktadır (König, 1955-57, no: 23; Melikşvili, 1960, s. 36). A. Ünal'da Azzi-Hayaşa'nın yerinin tam olarak bilinmemekte olduğunu ifade ederek, Anadolu'da bulunan vassal devletlerin konumu dikkate alındığında Doğu Anadolu Bölgesi'ne yerleştirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Ünal, 2018, s. 581-582). Ceylan-Üngör ise Malatya, Elazığ hattının kuzeyi ve Kuzeydoğu Anadolu'nun büyük bir kısmının Hayaşa topraklarını oluşturduğu görüşündedir (Ceylan-Üngör, 2018, s. 53). Bizde bu bilim adamlarının görüşleri doğrultusunda yaptığımız araştırmalar sonucunda Hayaşa'nın, Çoruh-Kelkit Vadisi olmak üzere Giresun-Rize ile

Bakhshaliyev, 2014). Bu farklılıklar yerel atölyelerde kullanılan üretim teknolojilerinden kaynaklanmaktadır.

Erzincan-Erzurum hattı arasında kalan bölgeye lokalize edilmesi görüşündeyiz.

Erzurum ve çevresine ilişkin ilk kayıtlar, Hitit Kralı Murşili II dönemine ait çiviyazılı tabletlerde yer almaktadır. Murşili II bu tabletlerde, dedesi Tuthalya III ve babası Şuppiluliuma I'ın düşmanlarına karşı kazandıkları başarıları da anlatmıştır. Murşili II yazıtlarda, Hitit Kralı Tuthalya III'ün son saltanat yıllarında, Hayaşalıların, Karanni/Karanniş adında bir liderin öncülüğünde toparlanarak Hitit kült merkezi olan Şamuha'nın kapılarına kadar ulaştıklarını anlatır. Piyadeler ve savaş arabalarından oluşan Hayaşa ordusu bu tarihten sonra 150 yıl kadar Hititler için önemli bir tehdit olmuştur (Pehlivan, 1991, s. 14). Tuthaliya III, Şamuha'yı kuşatan Hayaşa üzerine sefer düzenler. Hayaşa kralı Karanni/Karanniş geri çekilerek Hitit ordusunun Kummuha/Kemah yakınlarına kadar ulaşmasını sağlar. Kummuha'da Hititler ve Hayaşalılar arasında Tuthaliya III yerine ordunun komutasını Şuppiluliuma'nın üstlendiği bir savaş gerçekleşir. Bu siyasi ve askeri olaylarla ilgili gelişmeleri anlatan tablet kırık olduğu için, Kummuha Savaşı'nın sonucu hakkında kesin bir yargıya varamıyoruz. Ancak daha sonra ortaya çıkan gelişmeler bize Hititlerin Hayaşa topraklarını ele geçiremediğini göstermektedir (Pehlivan, 1991, s. 45-46). Erzurum ve çevresinde Hayaşalardan bahseden Hitit kaynakları 4 Tuthalya IV (MÖ 1260-1230) döneminden itibaren bilgi vermemektedirler. Hitit Devleti'nin yaklaşık MÖ 1200 yıllarında Ege kavimleri göçü olarak adlandırdığımız büyük göç hareketi sonucunda yıkılmaları ile birlikte bölge ile ilgili veriler artık Asur kaynaklarından elde edilmeye başlanır (Ceylan-Üngör, 2018, s. 49 vd.). Asur kaynaklarında Erzurum ve çevresinin Nairi bölgesinde bulunduğu ifade edilmektedir.

Erzurum ve çevresi, MÖ 1. binde çekirdek bölgesini Van/Tuşpa'nın oluşturduğu Urartu Devleti'nin egemenlik sahası içine girmiştir. Günümüzde Kuzeybatı İran, Doğu Anadolu Bölgesi, Ermenistan ve Gürcistan'ı içine alan geniş coğrafyada uzun yıllar hâkimiyet kuran Urartu Devleti'nin kuzeydoğu yayılım alanında bulunan bölge, Urartu kralı Menua (MÖ 810/786) döneminde Urartu topraklarına katılmıştır. Menua, devletin kuzeyinde bulunan Diauehi Krallığı'nı ele geçirmek için yaptığı seferi Horasan Yazılıtaş Yazıtı'nda ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Diauehi'ye karşı sefere çıktığını ve ülkeyi dize getirdiğini, Diauehi Ülkesini ve Kralî kent Şaşılı'yı savaşta ele geçirerek ülkeyi yıktığını, Diauehi'nin kralı Utupurşini'nin ayaklarına kapanarak af dilediğini anlatır. Daha sonra Utupurşini'ye merhamet göstererek haraç ödemesi koşulu ile hayatını bağışladığını ifade eder (König, 1655-57, s. 23 vd.; Payne, 2006, s. 68; Ceylan, 2002b, s. 14-15). Maden yatakları ve hayvancılık

potansiyeli açısından zengin bir bölge olan Diauehi üzerine I. Argiştî döneminde de seferler yapılmış, bölgeden ganimet ve vergi olarak maden ve çok sayıda büyükbaş ve küçükbaş hayvan alınmıştır (Özgül, 2016, s. 140; Ceylan, 2017, s. 528-530; Ceylan-Üngör, 2018, s. 60-63; Üngör, 2018, s. 103; Üngör, 2019, s. 59; Morkoç, 2020, s. 126).

Merkezer

Bölgede yaptığımız yüzey araştırmaları sonucunda tespit ettiğimiz Mahanda Yerleşmesi, Oluklu Yerleşmesi, Teke Deresi Höyük ve Tandır Höyük İlk Tunç Çağı (Karaz) ve Orta Demir Çağı (Urartu) özellikleri göstermesi bakımından önemli merkezlerdir.

Mahanda Yerleşmesi

Erzurum ili, Palandöken ilçesi, Börekli (Mahanda) Mahallesi'nin kuzeybatısında yer almaktadır⁴. 1865 m yükseklikte bulunan yerleşmenin hemen bitişiğinde, su taşımak için yapılan arkın çevresinde, İlk Tunç Çağı'na tarihlendirdiğimiz keramik verileri tespit edilmiştir. Yerleşmenin hemen üstüne ev ve ahırlar yapılmıştır. Yöre halkının ifadelerine göre yerleşmeden üç adet büyük küp mezar ortaya çıkarılmıştır.

Mahanda Yerleşmesi'nde tespit edilen keramik verileri incelendiğinde genel olarak amorf oldukları görülmüştür. Form veren keramik ise bir çömleğe aittir. Keramik hamurunda katkı malzemesi olarak orta ve küçük taşçık, orta ve ince kum kullanılmıştır. Hamur renkleri, Munsell Soil Color Chart kullanılarak 10 YR 3/4, 10 R 2/1, 2,5 YR 5/3, renk kodları tespit edilmiştir. Keramikler orta pişmiş ve çark yapımıdır. Keramiklerin Geç Kalkolitik Çağ ve İlk Tunç Çağı özellikleri gösterdiği tespit edilmiştir (Ceylan-Üngör vd., 2017, s. 36).

Oluklu Yerleşmesi

Erzurum ili, Palandöken ilçesi, Dereboğazı (Haydari) Mahallesi'nin 6 km batısında ve 2112 m rakımda yer almaktadır⁵. Yerleşme, Dereboğazı (Haydari) Kalesi'nin 2 km güneyindedir (Ceylan-Günaşdı, 2018, s. 125). Batısından Oluklu Deresi geçen yerleşmenin güneyinde Karagüney Dağları bulunmaktadır. Yerleşme, Sütücan ve Mayalık Dağları'nın güney eteklerine kurulmuştur. Yerleşmenin güney tarafı ekilebilir tarım alanları ile kaplı iken, kuzey tarafı yüksek sıradağlarla çevrilidir. Dağların arasındaki derin ve dar vadiler, yerleşmenin batısına doğru iyice derinleşmekte ve bu bölgeden batıya doğru (Tercan-Aşkale) açılmaktadır. Yerleşmenin bulunduğu coğrafyada çok sayıda pınar bulunmaktadır. Su kaynakları yakınında kurulan yerleşme 8.000 m²'lik bir alana yayılmıştır. Yerleşmenin bulunduğu alan günümüzde de hayvancılık için kullanılmaktadır. Yerleşmede birbirine

⁴ 3984760 N-4117799 E

⁵ 3981744 N-4096991 E

bitişik tarzda yedişer ve onar metrelik oval planlı yapılar mevcuttur. 1.5 m'lik duvar örgüsüyle birbirinden ayrılan bu mimari yapıların üst kısımları gözlenebilmektedir. Keramik verisi bakımından zengin olan yerleşmeden elde edilen keramiklerde hem amorf hem form veren parçalar bulunmaktadır. Form veren keramikler çanak, çömlek ve bu çömleklere ait kulp parçalarından oluşmaktadır. Keramik hamurunda katkı malzemesi olarak orta ve küçük taşçık, orta ve ince kum kullanılmıştır. Hamur renkleri Munsell Soil Color Chart kullanılarak 10 YR 3/4, 10 YR 4/4, 10 YR 4/3, 10 YR 6/6, 7,5 YR 4/3, 7,5 Y 3/1, 5 Y 5/2, renk kodları tespit edilmiştir. Keramikler orta pişmiş, elde ve çarkta şekillendirilmişlerdir. Keramikler İlk Tunç Çağı, Erken Demir Çağı, Orta Demir Çağı ve Orta Çağ özellikleri göstermektedir. Ayrıca yerleşmede az sayıda obsidyen tespit edilmiştir (Ceylan-Üngör vd., 2017, s. 37 vd.).

Tandır Höyük

Erzurum ili, Konaklı Mahallesi'nin yaklaşık 500 m kuzeybatısında, il merkezine 19 km mesafede, 2144 m rakımda ve alçak bir tepe üzerinde yer alan bir höyüktür⁶. Höyüğün kuzeyinde Teke Deresi bulunmakta ve güney kesiminde ise Teke Deresi'nin kollarından küçük bir çay akmaktadır. Höyük, dağlık alanın vadiye açıldığı noktada yer almaktadır.

Höyüğün etrafı dağlarla çevrili olduğu için korunaklı ve kuzeyi oldukça diktir. 40x23 m boyutlarında olan höyüğün üzerinde kaçak kazı izleri bulunmaktadır. Höyükte tespit edilen keramikler arasında hem amorf hem form veren parçalar bulunmaktadır. Form veren keramikler çömlek ve bu çömleklere ait oluk bezemeli parçalardır. Keramik hamurunda katkı malzemesi olarak orta ve küçük taşçık, orta ve ince kum kullanılmıştır. Hamur renkleri Munsell Soil Color Chart kullanılarak 10 YR 3/4, 10 YR 4/4, 10 YR 4/3, 10 YR 6/6, 7,5 YR 4/3, 7,5 Y 3/1, 5 Y 5/2, renk kodları tespit edilmiştir. Keramikler orta ve iyi pişmiş, açık ve astarlıdır. Çark yapımı olan keramikler İlk Tunç Çağı, Orta Demir Çağı ve boyalı Orta Çağ keramik özelliği göstermektedir (Ceylan-Üngör vd., 2017, s. 35).

Teke Deresi Höyük

Erzurum ili, Konaklı Mahallesi'nin yaklaşık 100-150 m güneybatısındaki tepelik alanda ve 2134 m rakımda yer almaktadır⁷. Tepenin hemen güneyinden geçen modern yolun, Teke Deresi Höyük'te büyük tahribata neden olduğu görülmektedir. Höyük, oldukça taşlık bir tepe üzerine bulunmaktadır. Mahallenin kuzeyinden geçen Teke Deresi, Konaklı ve çevresi için önemli bir su kaynağıdır. Höyük, günümüzde de tarım ve hayvancılık yönünden oldukça zengin bir coğrafyada bulunmaktadır. Höyük

⁶ 3980543 N-4118172 E

⁷ 39°80'479 N-41°16'657 E

üzerinde çok sayıda kaçak kazı alanı mevcuttur. Özellikle de Teke Deresi Höyüğü'nün güney kesimi, iş makineleri tarafından tamamen tahrip edilmiş durumdadır. Doğu-batı doğrultusunda uzanan höyüğün uzunluğu 65 m genişliği ise 35 m'dir. Höyük, keramik ve obsidyen verisi açısından son derece zengindir. Form veren keramikler çanak ve çömlek parçalarından oluşmaktadır. Keramik hamurunda katkı malzemesi olarak orta ve küçük taşçık, orta kum kullanılmıştır. Hamur renkleri Munsell Soil Color Chart kullanılarak 10 YR 6/4, 10 YR 6/3, 10 YR 4/3, 10 YR 4/3, 7,5 YR 5/6, 7,5 YR 2/3, 2,5 YR 5/3, renk kodları tespit edilmiştir. Keramikler orta pişmiş, açık ve çarkta şekillendirilmişlerdir. Höyükteki keramik verileri İlk Tunç Çağı ve Orta Çağ'a aittir (Ceylan-Üngör vd., 2017, s. 36).

Sonuç

1998 yılından itibaren A. Ceylan başkanlığında, Erzurum ve ilçelerinde yapılan bilimsel araştırmalarda Karaz, Diauehi ve Urartu kültürlerinin izlerini taşıyan kale, nekropol, kaya mezarı höyük ve yerleşme gibi birçok merkez tespit edilmiştir. Bu merkezlerden 80'e yakınına höyük ve yerleşmeler oluşturmaktadır.

Bölgede yürüttüğümüz bilimsel çalışmalar, bölgede ilk yerleşimlerin Paleolitik Çağ'la başladığını ve İlk Tunç Çağı'nda yerleşimlerde yoğun bir artış olduğunu göstermiştir. İlk Tunç Çağı'nda ortaya çıkan Karaz Kültürü yayılım alanında bulunan Alaca, Altınbaşak, Değirmenler Höyük, Gökçeşeyh Höyük, Hasanbey Yerleşmesi, Kaynarca, Umudum ve Yukarı Çakmak Yerleşmesi, Mahanda Yerleşmesi, Oluklu Yerleşmesi, Tandır Höyük ve Teke Deresi Höyük gibi merkezlerden bu yoğunluğu görebilmekteyiz.

Urartu Devleti'nin kuzey yayılımında Erzurum önemli bir yer tutmaktadır. Urartular bölgenin güvenliğini sağlamak için hem büyük bir bölümü Diauehi döneminde yapılan kaleleri yeniden kullanmış hem de yeni kaleler inşa etmiştir. Erzurum'da bulunan Avnik/Güzelhisar, Gaban, Hasankale, Haramikale, Kapıkaya, Kaptır, Küçük Çağdarış, Pir Ali Baba ve Uzunahmet gibi hem büyük hem küçük ölçekli kaleler bölgenin Urartu için ne denli önemli olduğunu göstermektedir. Değirmenler Höyük, Gökçeşeyh Höyük, Hasanbey Yerleşmesi, Kaynarca ve Yukarı Çakmak Yerleşmesi Urartu döneminde kullanılan höyük ve yerleşmelerdir.

Çalışma alanımızı oluşturan Palandöken ilçesi Erzurum'un merkez ilçesidir. Bölgede tespit ettiğimiz Mahanda Yerleşmesi, Oluklu Yerleşmesi, Tandır Höyük ve Teke Deresi Höyük'te bulunan keramik verileri İlk Tunç Çağı'nda yerleşimin başladığını ve Orta Çağ'da bu merkezlerin kullanıldığını göstermektedir.

Mahanda Yerleşmesi, Oluklu Yerleşmesi, Tandır Höyük ve Teke

Deresi Höyük tarım ve hayvancılık için önemli bir bölgede bulunmaktadır. Bölgenin eskiçağlardan günümüze kadar hayvancılık için önemi bilinmektedir. Urartu krallarının bölgeden vergi olarak büyük ve küçükbaş hayvan aldıkları yazıtlarda çok net rakamlarla yazılmıştır. Bölgede egemenlik kuran yerel beylikler ve krallar bu faaliyetleri destekleyerek bu alanlarda nüfusun yerleşmesini teşvik etmiş olabilir. Dönemin siyasi yapısının nasıl işlediğine dair bilgilerimiz sınırlı olsa da uygun coğrafi şartların olduğu bölgelerde hayvancılık, yerleşik hayata geçen topluluklar için en önemli ekonomik faaliyetlerden biri olmuştur. Bölgede günümüzde de yapılan tarım-hayvancılık faaliyetleri bu yerleşim yerlerinin Eski Çağ'dan beri sürekli olarak kullanıldığını göstermektedir. Bütün bu merkezler incelendiğinde bu höyük ve yerleşmelerin sadece ovalarda değil dağlık alanlarda da yoğun olarak yer aldığı görülmüştür.

Tespit ettiğimiz merkezlerden Mahanda Yerleşmesi modern yerleşim yerinin içinde kaldığı için yöre halkı tarafından kullanılmaya devam etmiştir. Üzerine ev ve ahır yapılan yerleşmede tahribattan dolayı mimari yapı tespit edilmemiştir. Teke Deresi Höyük ise yapılan yol çalışmaları sırasında iş makineleri tarafından tahrip edilmiştir. Erzurum'da bulunan Karaz, Pulur, Gökçeşeyh, Aşkale Höyük gibi birçok merkez de çeşitli nedenlerle bu tahribatlara maruz kalmaktadır. Bölge tarihinde binlerce yıllık tarihe sahip bu merkezlerde oluşan tahribatların önlenmesi için yöneticiler tarafından önlemler alınmalı ve halkı bilinçlendirilmesi adına çalışmalar yapılmalıdır.

KAYNAKLAR

- Alkan, Ö. (2019). *Tarihi ve Arkeolojik Veriler Işığında Artvin*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Amiran, R. (1952). "Connections Between Anatolia and Paletsine in the EBA". *Israel Exploration Journal*, 2, Israel, pp. 89-103.
- Amiran, R. (1965). "Yanıktepe, Shengavit and Khirbet-Kerak Ware". *AS*, 15, pp. 166-167.
- Arınç, K. (2016). *Doğal, Beşeri, İktisadi ve Siyasal Yönleriyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri*. Erzurum: Biyosfer Araştırmaları Merkezi.
- Arsebük, G. (1979). "Altınova'da (Elazığ), Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler". *TTKong*, C. 8, s. 81-92.
- Arsebük, G. (1986). "Altınova'da (Elazığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağı'nın Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu". *TTKong* C. 9, s. 67-72.
- Arsebük, G. (1974). *Altınova'da Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Atalay, İ. (1983). "Erzurum Ovası ve Çevresinin Toprakları". *Ege Coğrafya Dergisi*,

- 1 (1), s. 68-99.
- Atalay, İ.-Mortan, K. (2003). *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Badalyan, R. S. (2014). “New Data on the Periodization and Chronology of the Kura-Araxes Culture in Armenia”. *Paléorient*, 40/2, pp. 71-92.
- Baybutyan, E. A. (1937) “Problema Krashennoy Keramiki v Armenii”. *Vestnik Instituta Istorii I Literatury AN Arm SSR*, pp. 268-308.
- Bayburtyan E. (1967). Ein Kultherd aus den Grabungen der Siedlung Schengavit”. *Vestnik Drevnej Istorii*, 4, pp. 255-259.
- Belli, O. (2000). “Doğu Anadolu’da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması”. *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Bittel, K. (1945). *Önasya Tarih Öncesi Çağlar: Mısır, Filistin, Suriye*. İstanbul: Horoz Basımevi.
- Burney, C. A. (1958). “Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age”. *AS*, 8, pp. 157-209.
- Burney, C. A. (1961). “Circular Buildings Found and Yanık Tepe in North-West Iran”. *Antiquity*, 35, pp. 237-240.
- Burney, C. A. (1977). *From Village to Empire: An Introduction Near Eastern Archaeology*. Oxford: Phaidon.
- Burney, C. A.-Lang, D. M. (1971). *The Peoples of the Hills*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Ceylan, A. (2001a). “Erzurum Ovası’nda Önemli Bir Merkez: Cinis Höyük”. *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, 26, s. 29-41.
- Ceylan, A. (2001b). “1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzev Araştırmaları”. 18. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, s. 71-82.
- Ceylan, A. (2001c). *Sarıkamış Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Ceylan, A. (2002a). “2000 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzev Araştırmaları”. 19. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, s. 165-178.
- Ceylan, A. (2002b). “Yazılıtaş-Horasan”. *Çağlayan Aras-I*, s. 14-15.
- Ceylan, A. (2003). “2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzev Araştırmaları”. 20. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, s. 311-324.
- Ceylan, A. (2004). “2002 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzev Araştırmaları”. 21. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, s. 263-272.
- Ceylan, A. (2005). “2003 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzev Araştırmaları”. 22. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, s. 189-200.
- Ceylan, A. (2008). *Doğu Anadolu Araştırmaları, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*. Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları.
- Ceylan, A. (2015). *Doğu Anadolu Araştırmaları, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2009-2015)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Ceylan, A. (2017). “Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu’da Diauehi Krallığı ve Urartular”. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, s.

- 517-568.
- Ceylan, A.-Bingöl, A. (2008). "2006 Yılı Erzincan-Erzurum-Kars ve Iğdır İlleri Yüze Araştırmaları". 25. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 3, s. 129-149.
- Ceylan, A.-Üngör, İ. vd. (2017). "2015 Yılı Erzurum-Erzincan İlleri Yüze Araştırmaları". 34. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2, s. 25-50.
- Ceylan, A.-Günaşdı, Y. (2018). *Eskiçağ'da Erzurum Kaleleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Ceylan, A.-Üngör, İ. (2018). *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Ceylan, A.- Özgül, O. vd. (2019). "2017 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüze Araştırması". 36. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 1, s. 169-192.
- Ceylan, A.-Özgül, O.-Kalmış, G. (2019). "Karaz Kültürünün Kahramanmaraş ve Çevresindeki Yansımaları". *Uluslararası Antikçağ Döneminde Maraş Sempozyumu*, 17-18 Kasım 2018, Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi, Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi Yay., s. 26-52.
- Ceylan, N. (2015). *Kuzeybatı İnan'da Urartu Yerleşmeleri*. Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Ceylan, N. (2016). "Pasin Ovasının Kuzeye Açılan İki Tarihi Yolu". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/43, s. 656-671.
- Ceylan, N. (2019). "Erzincan'da Kaya Basamaklı Su Tüneli Urartu Kalelerinden Biri: Kaleninsirtı Kalesi". *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu*, 26-28 Eylül Erzincan, s. 74-88.
- Ceylan, N.-Günaşdı, Y. (2014). "2013 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüze Araştırmaları". 32. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2, s. 71-92.
- Chubinishvili, T. (1963). *Amiranis Gora*. Tbilisi: Sabkhota Sakartvelo.
- Dyson, R. H. (1968). "The Archaeological Evidence of the Second Millenium B.C. on the Persian Plateau". *CAH*, 2, Chambridge, pp. 14-16.
- Dzhaparidze, O. M. (1964). "The Culture of Early Agrucultural Tribes in the Territory of Georgia". VII. *International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences*, pp. 2-9.
- Erkmen, M.-Altunkaynak, G. (2017). "2016 Yılı Alaybey Höyük Kazısı". 26. *Müze Kurtarma Çalışmaları*, s. 237-262.
- Ertem, H. (1979). "Korucutepe Kazısı-1973". *Keban Projesi 1973 Çalışmaları*, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, s. 33-36.
- Erzen, A. (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Garstang, J-Gurney, O. R. (1959). *The Geography Of The Hittite Empire*. London: British Institute of Archaeology at Ankara.
- Goetze, A. (1928). "Madduwattas". *Mvaeg*, 38, pp. 1-178.
- Gogochuri, G.-Orjonikidze, A. (2010). "The Kura-Araxes Culture Settlement and Cemetery at Tiselis Seri". In *Rescue Archaeology in Georgia: the Baku-Tbilisi-Ceyhan and South Caucasian Pipelines*, Tbilisi: Georgian National Museum, pp. 119-132.
- Günaşdı, Y. (2016). "Geçitler Ülkesinde Önemli Bir Urartu Kalesi: Avnik". *Tüba-*

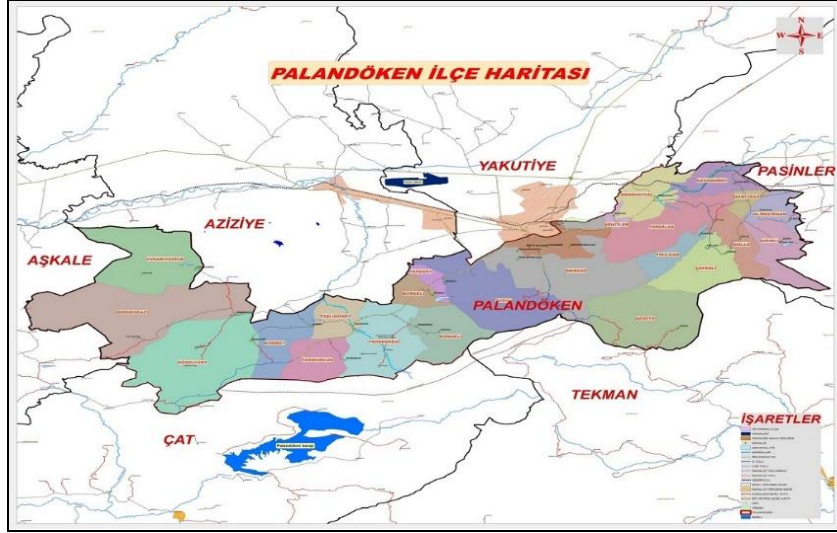
- ar, 19, s. 113-135.
- Güneri, A. S. (1987). *Erzurum Çevresinin Ön-Urartu Yerleşim Birimleri ve Seramiği*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Güneri, A. S. (1992). "Doğu Anadolu Yeni Gözlemler". *Türk Arkeoloji Dergisi*, 30, s. 149-195.
- Harman kaya, S.-Erdoğan, B. (2002). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV*. İstanbul.
- Kalmış, G. (2017). "Eskiçağda Alucra". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, s. 609-618.
- Kalmış, G. (2019). "Erzurum'da Önemli Bir Tunç Çağı Merkezi: Aşkale Höyük". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6/4, s. 2028-2053.
- Kınal, F. (1991). *Eski Anadolu Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kikvidze, J. A. (1972). *Rannebronzovoe Poselenie Khizanaant Gora*. Tbilisi: Mec'niereba.
- Khanzadyan, E. V. (1969). *Rannebronzovoe Poselenie Bliz s. Arevik*. Moskva: Izdvo Akademii nauk SSSR.
- Koçhan, N.-Karaosmanoğlu M. (2005). "Erzurum Çevresinde Eskiçağ Yerleşmeleri". *Arkeoloji, Anadolu ve Avrasya*, s. 3-14.
- Koşay, H. Z. (1948). "Karaz Sondajı". *TTKong*, C. 3, s. 165-169.
- Koşay, H. Z. (1962). "Pulur Kazısı, 1960". *Türk Arkeoloji Dergisi*, 11, s. 25-28.
- Koşay, H. Z. (1964). "Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları)". *Atatürk Konferansları I*, s. 91-94.
- Koşay, H. Z. (1974). "Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi. Prehistor ve Protohistuarı". *50. Yıl Armağanı I*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, s. 39-64.
- Koşay, H. Z. (1976). *Keban Projesi Pulur Kazısı / Keban Project Pulur Excavations 1968-1970*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları.
- Koşay, H. Z. (1984). *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Koşay, H.-Vary, H. (1967). *Güzelova (Tufanç) Erzurum Kazısı 1961*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Koşay, H.-Vary, H. (1964). *Pulur Kazısı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Koşay, H. Z.-Turfan K. (1959). "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu". *Belleten*, 23/91, s. 349-413.
- Kökten, İ. K. (1947). "1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları". *Belleten* 11, s. 431-472.
- König, F. W. (1955). *Handbuch Der Chaldischen Inschriften*. Graz: Selbstverl. d. Verlegers.
- Krupnov, F. I. (1964). "The Most Archaic Culture of the Caucasus and the Caucasian Community". *Soviet Anthropology and Archaeology*, 3, pp. 31-42.
- Lamb, W. (1954). "The Culture of Northeast Anatolia and its Neighbours". *AS*, 4, pp. 21-32.

- Lang, D. M. (1970). *Armenia*. London: Allen & Unwin.
- Lloyd, S. (1956). *Early Anatolia*. Hamondsworth: Pelican.
- Maisler, B.-Stekelis M. (1952). "The Excavations at Beth Yerah (Khirbet el-Kerak) 1944-1946". *Israel Exploration Journal*, 2, pp. 165-173.
- Marro, C.-Bakhshaliyev, V. vd. (2014). "On the Genesis of the Kura-Araxes Phenomenon: New Evidence from Nakhchivan (Azerbaijan)". *Paléorient*, 40/2, pp. 131-154.
- Mellaart, J. (1958). "The End of the Early Bronze Age in Anatolia and Aegean". *AJA*, 62, pp. 9-33.
- Melikişvili, A. G. (1960). *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*. Moskova: Izdatel'stvo Akademii Nauk.
- Morkoç, N. A. (2020). "Urartu Devleti'nde Kralların Propaganda Araçlarından Biri: Yazıtlar". *Türk Kültürüne Hizmet: Öğr. Gör. Sadiddin Öztürk'e Armağan*, Ankara: Gazi Kitabevi, s. 111-138.
- Özgül, O. (2016). "Erzurum'da Stratejik Bir Urartu Kalesi: Tepeköy (Pir Ali Baba)". *Tüba-Ar* 19, s. 137-157.
- Özgül, O. (2019). "Yok Edilen Tarih; Yollarüstü Kalesi". *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu*, 26-28 Eylül Erzincan, s. 90-108.
- Payne, M. (2006). *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Pehlivan, M. (1984). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Pehlivan, M. (1990). "Karaz ve Hurriler". *100. Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, s. 168-176.
- Pehlivan, M. (1991). *Hayâşa*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Pehlivan, M. (1994). "Başlangıçtan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi". *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu*, 23-25 Mayıs 1988, s. 327-345.
- Piotrovskii, B. B. (1962). "The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium B.C.". VI. *International Conccress of Prehistori cand Proto historic Sciences*, s. 360-366.
- Rova, E. (2014). "The Kura-Araxes Culture in the Shida Kartli region of Georgia: An overview". *Paléorient*, 40/2, pp. 47-69.
- Sagona, A. G. (1984). *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*. British Archaeological Reports (BAR) International Series 214, Oxford: British Archaeological Reports.
- Sagona, A. G. (2000). "Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia". *Chronologie des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires. Actes du Colloque d'Istanbul*, (16-19 décembre 1998). *Varia Anatolica XI*, İstanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil, pp. 329-373.
- Sagona, A. (2014). "Rethinking the Kura-Araxes Genesis". *Paléorient*, 40/2, pp. 23-46.

- Sagona, A. G.-M. Erkmen-C. Sagona (1997). "Excavations Sos Höyük 1995". 18. *Kazı Sonuçları Toplantısı 1*, s. 137-143.
- Sagona, A. G.-M. Erkmen - C. Sagona (1998). "Excavations Sos Höyük 1996". 19. *Kazı Sonuçları Toplantısı 1*, s. 245-250.
- Sagona, A. G.-Erkmen, M. (1999). "Excavations at Sos Höyük, 1997". 20. *Kazı Sonuçları Toplantısı 1*, s. 205-206.
- Sagona, A. G.-Sagona, C. (1996). "Excavations at Sos Höyük-1994" 17. *Kazı Sonuçları Toplantısı 1*, s. 129-150.
- Sagona, A. G.-Sagona, C. (2001). "Excavations at Sos Höyük, 1999". 22. *Kazı Sonuçları Toplantısı 1*, s. 129-131.
- Sagona, A. G.-Sagona, C. vd., (1995). "Excavations at Sos Höyük-1994: First Preliminary Report". *AS*, 45, pp. 193-218.
- Sagona, A.-Zimansky P. (2015). *Arkeolojik veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri (M.Ö. 1.000.000-550)*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Sartarian, S. H. (1965). *Naxnatarian Hasaragouthune Hayasdanoum: Primitive Society in Armenia*. Midkh Hradaragtchouthun, Yerevan.
- Schuler, E. V. (1965). *Die Kaşkæer*. Berlin: Ein Beitrag zur Ethnographie des alten Kleinasien.
- Sevin, V. (2003). *Anadolu Arkeolojisi*. İstanbul: Der Yayınları.
- Simonyan, H.-Rothman, M. (2015). "Regarding Ritual Behaviour at Shengavit". *Ancient Near Eastern Studies*, 52, pp. 1-45.
- Sukenik, Y. (1947). "On the Technique of Khirbet Kerak Ware". *Bulletin of the American Schools Of Oriental Research*, pp. 9-17.
- Şenyurt, S. Y. (2005a). *Büyükardıç: Doğu Anadolu'da Bir Erken Demir Çağı Tepe Yerleşmesi*. Ankara: Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Kurtarma Kazıları Yayınları: 2.
- Şenyurt, S. Y. (2005b). *Tasmasor: Erzurum Ovası'nda Bir Demir Çağı Yerleşmesi*. Ankara: Bakü- Tiflis- Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Kurtarma Kazıları Yayınları: 4.
- Şenyurt, S. Y., Ekmen, H., (2005). *Tetikom: Pasinler Ovası'nda Bir Demir Çağı Yerleşmesi*. Ankara: Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Kurtarma Kazıları Yayınları: 1.
- Şenyurt, S. Y.-İbiş, R. (2005). *Güllüdere: Aşkale Ovasında Bir Demir Çağ ve Ortaçağ Yerleşmesi*. Ankara: Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Kurtarma Kazıları Yayınları: 2.
- Tuncel, M. (1991). "Aras". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 3, s. 332-335.
- Ünal, A. (2018). *Eski Anadolu Siyasi Tarihi*. Ankara: Bilgin Kültür ve Sanat.
- Üngör, İ. (2018). "Urartu Devleti'nin Kuzey Bölgesinde Önemli bir Kale: Tuzla Kalesi". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Prof. Dr. Hüseyin Sever Armağan Sayısı*, 5/17, s. 93-129.
- Üngör, İ. (2019). "Kemah'ta Bir Urartu Varlığı: Taşbulak Kalesi ve Kaya Mezarı". *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu*, 26-28 Eylül Erzincan, s. 56-73.
- van Loon, M. N. (1971). "Korucutepe Kazısı 1969, Mimari ve Genel Buluntular". *ODTÜ Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Ankara: Orta Doğu Teknik

- Üniversitesi Keban Projesi Yayınları s. 47-68.
- van Loon, M. N.-Güterbock, H. G. (1972). "Korucutepe Kazısı; 1970". *ODTÜ Keban Projesi Çalışmaları*, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, s. 79-81.
- Wright, G. E. (1937). *The Pottery of Bolestin from the Earliest Times to the End of the Early Bronze Age*. Bulletin of the American Schools of Oriental Research, New Haven.
- Yakar, J. (1985). "The Later Prehistory of Anatolia". *The Late Chalcolithic and Early Bronze Age*, Oxford: British Archaeological Reports (BAR) International Series 2.

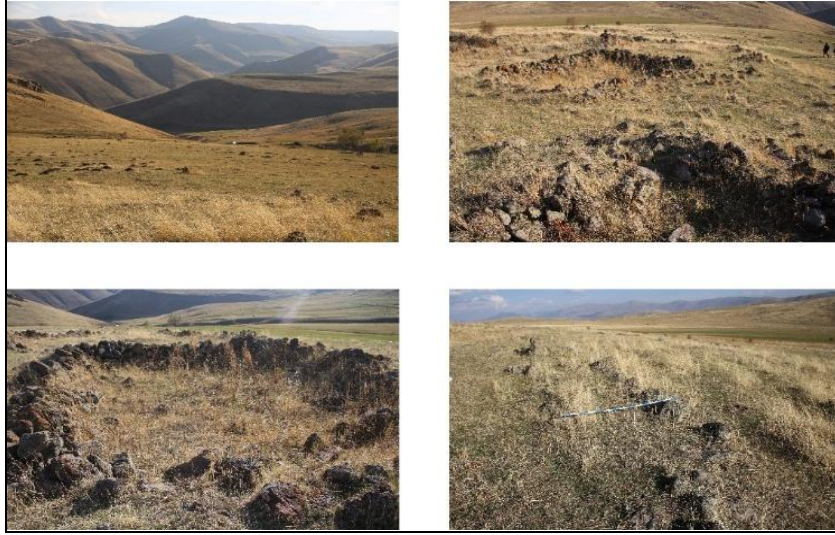
EKLER**Harita 1.** Erzurum İli Palandöken İlçesi Haritası**Harita 2.** Palandöken İlçesinde Tespit Edilen Merkezler

Fotoğraf 1. Mahanda Yerleşmesi

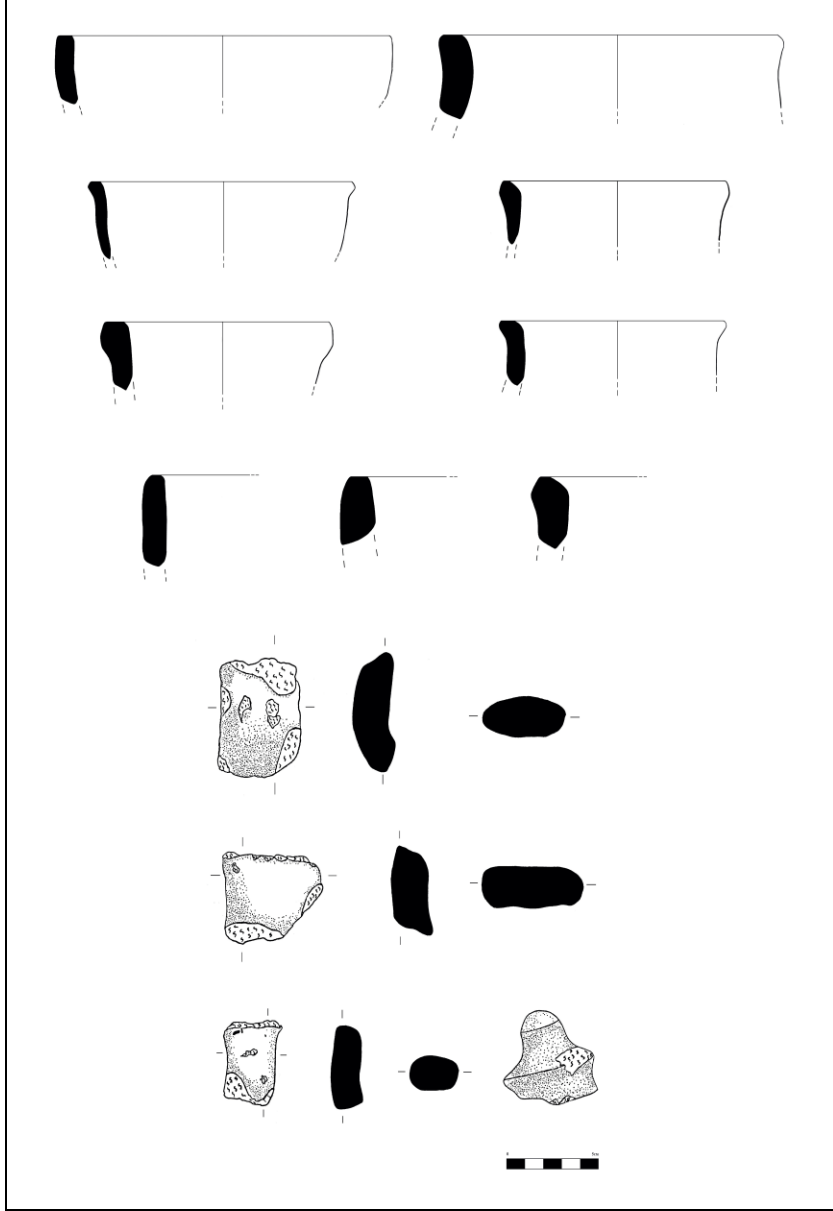
Fotoğraf 2. Mahanda Yerleşmesi Keramik Fotoğrafları ve Çizimleri

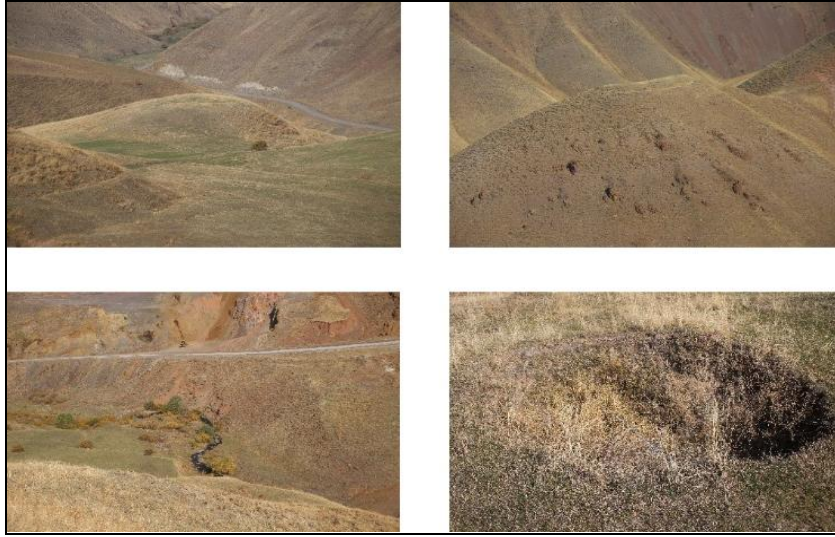
Fotoğraf 3. Oluklu Yerleşmesi

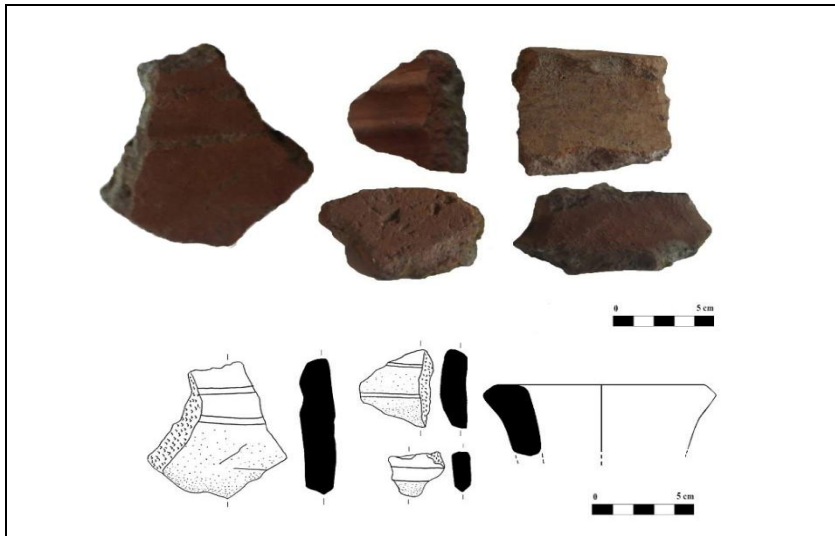
Fotoğraf 4. Oluklu Yerleşmesi Keramik Fotoğrafları

Çizim 1. Oluklu Yerleşmesi Keramik Çizimleri

Fotoğraf 5. Tandır Höyük

Fotoğraf 6. Tandır Höyük Keramik Fotoğrafları ve Çizimleri

Fotoğraf 7. Teke Deresi Höyük

Fotoğraf 8. Teke Deresi Höyük Keramik Fotoğrafları ve Çizimleri